

цэнтральных гаворак ва ўрыўку з мастацкага твора; адрозненні ў граматычных формах сярэднебеларускіх гаворак і мовы літаратурнай; вызначыць адметнасці прапанаваных урыўкаў (адзін – літаратурнай мовы, другі – дыялектнай).

Завяршаючы разгляд тэрытарыяльных дыялектаў, трэба абавязкова адзначыць, што наяўнасць такой формы не парушае адзінства беларускай нацыянальнай мовы, што тэрытарыяльныя дыялекты – апора і аснова нацыянальнай мовы, моўныя сродкі, выпрацаваныя і адшліфаваныя на працягу стагоддзяў. Для нацыянальнай мовы яны – скарбніца, якую мы павінны захоўваць і берагчы.

У многіх краінах свету дыялекты ахоўваюцца як нацыянальнае багацце. На дыялектах друкуецца фальклор, ствараецца літаратура, у школах вучаць, як карыстацца імі. На некаторых дыялектах мастацкая літаратура існуе стагоддзямі.

Па назіраннях даследчыкаў у нашай рэспубліцы дыялектнае маўленне яшчэ даволі пашырана ў сямейнай ці сяброўскай гутарцы, у штодзённым побыце ў сельскай мясцовасці, а нярэдка і ў гарадах.

Заўважым, аднак, што дыялектнае маўленне недапушчальна ў афіцыйных зносінах. Ужыванне дыялектных форм, дыялектнага націску пры карыстанні літаратурнай мовай асабліва адмоўна характарызуе маўленчую культуру чалавека, гаворыць аб яго невысокім інтэлектуальным узроўні. Пазбегнуць мешаніны літаратурнага і дыялектнага магчыма толькі ў тым выпадку, калі трывала будуць засвоены нормы літаратурнай мовы, калі культура маўлення будзе адным з галоўных крытэрыяў вартасці асобы.

Т.С. Сотнікава

Матываванасць антрапонімаў у парэміях (на матэрыяле беларускіх і рускіх парэміялагічных зборнікаў)

Высвятленне матываванасці выбару імя персанажа – адна з найбольш цікавых і актуальных задач літаратурнай анамастыкі – галіны, якая ў беларускім мовазнаўстве на сённяшні дзень перажывае перыяд актыўнага развіцця. Прыказкі ж і прымаўкі (парэміі) уяўляюць сабой разнавіднасць фальклорна-мастацкіх твораў, у якіх у выглядзе сціслага выказвання сканцэнтраваны вопыт і жыццёвыя назіранні мінулых пакаленняў у той ці іншай сферы чалавечай дзейнасці. Нягледзячы на абагульняючы характар, у іх складзе даволі часта адзначаюцца анамастычныя элементы, якія выступаюць не проста як кампанент выслоўя, а як яго сэнсавае ядро. У дадзеным даследаванні праведзена спроба зрабіць кароткі аналіз таго, наколькі функцыянальна

апраўдана ўжыванне ўласных імёнаў увогуле, а таксама канкрэтных антрапонімаў у гэтых арыгінальных парэмійных тэкстах.

Факталагічнай крыніцай даследавання паслужылі наступныя парэміялагічныя зборнікі: “Сборник белорусских пословиц” І.Насовіча, 1874 г. (далей – Нас.), І.Снегірова “Русские народные пословицы и притчи, изданные И.Снегирёвым”, 1848 г. (Сн.), двухтомнае выданне “Прыказкі і прымаўкі”, 1976 г. (Прыказкі), зборнікі Ф.Янкоўскага “Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы”, 1992 г. (Янк.), А.Аксамітава “Прыказкі і прымаўкі”, 2000 г. (Акс.).

Антрапонімы ў прааналізаваных зборніках падзяляюцца паводле адсутнасці / наяўнасці матываванасці іх ўжывання ў складзе парэмій і ступені празрыстасці гэтай матываванасці наступным чынам:

1. Антрапонімы з **мінімальнай** матываванасцю.

У прааналізаваных прыказках і прымаўках у пераважнай большасці уласныя імёны не называюць канкрэтных асоб, а выконваюць, па сутнасці, сімвалічную, рэпрэзентатыўную функцыю, абазначаючы “чалавека наогул”. Не маючы акрэсленых дэсігнатаў, антрапонімы ў такіх выпадках набываюць ўмоўны характар і выкарыстоўваюцца фактычна ў ролі займеннікаў або набліжаюцца да агульных назоўнікаў: *Багаты Цімошка, сабака ды кошка* (Янк.: 305); *Богаты Авдзей, повна хата дзецей* (Нас.: 6).

Ужытыя ў гэтых парэміях антрапонімы ў пэўным сэнсе выпадковыя і запатрабаваныя толькі як адзінкі пэўнага лексічнага класа. У асобных выпадках такія антрапонімы могуць быць замененыя функцыянальна тоесным асабовымі займеннікамі **ён**, **яна**, агульнымі назоўнікамі або іншымі антрапонімамі без страты агульнага сэнсу выслоўя. Напрыклад: *Калі не шанцуе, то і Юрка не танцуе* (Янк.: 218) – *И Халимонъ танцуецъ, коли ему шанцуецъ* (Нас.: 57); *По Сенькѣ и шапка, по Еремкѣ колтакъ* (Сн.: 332) – *По горшку и покрышка* (Сн.: 332); *На грѣшнаго Макара и шишки валятсѧ* (Нас.: 84) – *На мокрую ворону и шишки валятсѧ* (Сн.: 240) – *На беднага Порхаўку ўсе шышкі валяцца; Андрей Кузьмѣ родный Хведоръ* (Нас.: 2) – *Анціп нашаму брату Міколка* (Янк.: 349); *Якій Хомка, такая его й жонка* (Нас.: 194) – *Які Тамаш, такая і Тамашыха* (Янк.: 141); *Шутиль Мартынъ, да спрытался подъ тынь* (Сн.: 465) – *Шутиль, да вышутиль* (Сн.: 465). Асабліва верагодныя такія замены тады, калі паходжанне прыказкі ці прымаўкі на сучасным этапе развіцця ўжо не паддаецца этымалагічнай расшыфроўцы.

Здольнасць прыказак і прымавак да ўзаемазамены звязана з іх рэпрэзентатыўнай функцыяй. Так, прыказка *Што каму да таго, калі Гануля любіць каго* (Янк.: 241) у зборніку І. Насовіча падаецца з іншым імем, але сэнс ад гэтага не змяняецца: *Што кому до того, коли Машка любіць кого*. У прыказках такога тыпу ўласнае імя можна замяніць агульным назоўнікам: *Што каму да таго, калі дзяўчына любіць каго* (Нас.: 189). “Сэнс прыказкі не змяняецца, але ў выпадку замены ўласнага імя імем агульным або займеннікам знікае выразнасць, экспрэсія” [3, с. 76]. Таму можна сцвярджаць, што побач з

абагульняючым значэннем уласнае імя набывае ў прыказках і прымаўках якасці мастацка-выяўленчага сродку, які прымае ўдзел у пабудове вобраза.

У гэтую ж матывацыйную групу можна аднесці антрапонімы, якія, верагодна, уключаныя ў прыказкавы тэкст згодна з патрабаваннямі рыфмы ці алітэрацыі [1, с. 125]: *Любіў Ганулю, а атрымаў дулю* (Янк.: 220); *На нашу Настю прішлі напасти* (Сн.: 255); *Богатъ Цимошка, собака да кошка* (Нас.: 6); *Радъ Ипатъ, что меринъ горбатъ*; *Радъ Митрофанъ, вздевь чужой кафтанъ*; *Радъ Филат, что дѣло идетъ на ладъ*; *Радъ Яковъ, что пирогъ съ макомъ* (Сн.: 350).

2. Антрапонімы адносна ці часткова матываваныя.

Некаторыя антрапонімы, набываючы абагульнены характар, набліжаюцца да агульных назоўнікаў і ў сьвядомасці носьбітаў мовы трывала звязваюцца з пэўнымі чалавечымі якасцямі і традыцыйнымі ўласцівасцямі, заўважанымі за чалавекам з адпаведным імем у якой-небудзь гісторыі і замацаванымі ў прыказцы [3, с. 124]. У такіх выпадках уласныя імёны выкарыстоўваюцца не толькі як сродак рэпрэзентацыі, але маюць і характарыстычную семантыку. Так, напрыклад, імя *Макар* выклікае ўстойлівыя асацыяцыі з агульным паняццем ‘прастак, няшчасны, забіты чалавек’: *На грѣшиного Макара и шишки валюцца* (Нас.: 84); *На бѣднаго Макара вездѣ бѣда напала* (Сн.: 240); *Сошлютъ тебя, куда Макар телятъ не гонялъ*. З імем *Васіль* звязана ўяўленне пра лянівага чалавека, які больш есць, чым працуе: *Наш Васіль на работу не сіл, а як клѣцкі ў малаку – за чатырох навалаку* (Янк.: 261). Няўмекай, лайдаком, гультаём, які не паважае працу, паўстае *Саўка*: *Атаўка – сену прыбаўка, ды не ўмеў скасіць Саўка* (Янк.: 75); *На волка токмо слава, а овецъ таскаетъ Сава* (Сн.: 240). Імя *Кузьма* набывае ў прыказцы агульнае значэнне ‘бядняк’: *Не правда, што у Кузьмы грошы, хіба хто ему подкинувь* (Нас.: 102).

Абагульненае значэнне некаторых прыказак гэтай групы І. Насовіч падае з тлумачэннямі: *Удалося, якъ тэй Салосе. Насмешка надъ неудачнымъ совершениемъ какого либо дела. Салоха беретъся за глупую женицину* (Нас.: 166); *Хомка Лобовскій. Значитъ дуракъ, простофиля. Лобы есть село Оршанского уезда* (Нас.: 172).

Такім чынам, уласнае імя замацоўваецца ў якасці агульнага назоўніка і набывае разнастайныя значэнні, разам з тым становіцца зыходнай формай для ўтварэння іншых слоў – дзеясловаў, прыметнікаў. Напрыклад: *Подкузьмивъ Дземидъ Кузьму* (Нас.: 131); *Падкузьміў Кузьма Дзяміда* (Янк.: 335), дзе *падкузьміць* – значыць ‘падмануць’.

Аналагічную ступень матываванасці маюць антрапонімы ў парэміялагічных адзінках, з’яўленне якіх звязана са смешным або павучальным выпадкам, што ў сапраўднасці некалі адбыўся з канкрэтным чалавекам. Магчыма, такім прыказкам і прымаўкам папярэднічалі прыпавесці ці казкі, вобразамі якіх былі рэальныя людзі, што насілі гэтае імя [2, с. 158]. З часам сувязь з сітуацыяй, якая лягла ў аснову парэміі, можа забывацца і страчвацца. Так, ужо ў XIX ст. толькі гіпатэтычна з рэальнымі падзеямі суадносіліся такія прыказкі і прымаўкі, як:

Выскачыў, як Піліп з канпель (Янк.: 373); *Правда Сидорова* (Нас.: 136); *Выйграў, як Шлема на арэндзѣ* (Нас.: 21); *Не правда, што у Кузьмы грошы, хіба хто ему подкінуў* (Нас.: 102). Тут імёны ўжо не ўспрымаюцца як найменні ўдзельніка якой-небудзь гісторыі і ўжываюцца па традыцыі.

Адносную замяняльнасць імёнаў у такіх парэміях можна праілюстраваць прыкладам з прыказкі *Выскочивъ, якъ Пилипъ съ конопель* (Нас.: 22). Ф.Янкоўскі адзначае існаванне другога варыянта дадзенай прыказкі: *Выскачыў, як шляхціц з канпель* (Янк.: 373) (сучаснае значэнне: ‘нечакана і недарэчна; не тады як трэба; не да месца’). Абапіраючыся на тлумачэнні П. Шпілеўскага, Ф. Янкоўскі заўважае, што “першапачатковае значэнне выслоўя было канкрэтнае. Каноплі – не расліна, а засценак на Чэрвеншчыне. Шляхціц з Канпель аднойчы нечакана і недарэчна выказаўся на сейміку К.Радзівіла і быў востра абсмеяны” (Янк.: 201).

Такое поўнае (ці амаль поўнае) захаванне структуры, зместу і значэння ў прыказках звязана перш за ўсё з тым, што прыказкі і прымаўкі заключаюць у сабе абагульняючы сэнс, вывад, які хаця і выйшаў з якога-небудзь аднаго жыццёвага факта, але яго можна прыстасаваць да іншых аналагічных выпадкаў.

У гэтую ж групу ўключаюцца асобныя парэміі, у якіх крыніцай матывацыі, як можна меркаваць, паслужыла тыповая іменалагічная форма: *Кепско въ Минску, пыни Коржаневскій. Пословица напоминает что-то историческое, особенно поражение поляковъ въ Минске. Нынѣ употребляется въ шуточномъ смыслѣ при неудачахъ или при полученіи наказанія* (Нас.: 187). Тут прозвішча *Коржаневскій* з фармантам -ск, які лічыцца найбольш характэрным для польскай мовы, указвае на польскую этнічную прыналежнасць персанажа выслоўя.

3. Антрапонімы **непасрэдна** матываваныя.

У асобных жа парэміях антрапонім яшчэ захоўвае сувязь з рэальным прататыпам. Сэнс такіх прыказак і прымавак звычайна разгорнута тлумачыцца аўтарамі парэміялагічных зборнікаў. Напрыклад: *На вѣку всего наживешь, и Кузьму татюю назовешь. Говорятъ полушутливо. Когда обстоятельства заставляютъ поклониться тому, кому не хотѣлось бы. Пословица произошла отъ слѣдующаго разсказа. Одинъ пасынокъ, привыкши съ малолѣтства называть отчима своего по имени Кузьмою и, подросши, не оставялъ своей привычки. Но одинъ разъ, везя съ отчимомъ по возу пшеницы сноповой, как-то ѣхалъ на косогоръ и попался подъ оборотившійся на него возъ. Пасынокъ, крича, сталъ звать на помощь своего Кузьму, ѣхавшаго впереди, но Кузьма, не откликаясь, продолжалъ ѣхать: Пасынокъ, видя невнимательность отчима, началъ кричать: Тата, тата! Поможи мнѣ вылѣзть! Отчимъ немедленно остановился и освободилъ пасынка; но онъ, приѣхавши домой, при разсказѣ о такомъ случаѣ, сказалъ: на вѣку усево наживешь и Кузьму татюю назовешь* (Нас.: 217).

Найбольш часта матывацыя прасочваецца ў парэміях, у склад якіх уваходзяць прозвішчы: *Зарабіў, як Зabloцкі (Заброцкі) на мыле* (Янк.: 382);

Выйгравь, як Заблоцкій на мылѣ. Насмѣшка надъ неудачею въ затѣлиивомъ предпріятіи. Заблоцкій, по разсказамъ, промѣняль за границею рожь на мыло, и, чтобы скрыть таковое отъ таможеннаго осмотра, свалиль его на дно судна, но, пока онъ плыль домой, мыло совершенно размякло отъ протекавшей въ судно воды (Нас.: 21); Идзи к Мархотке въ штаны. Говорять шуточно вмѣсто: убирайся къ чорту. Мархотка есть фамилія дворянская, а штаны название фольварка (Нас.: 119); Подаруй на Луполовѣ безъ штановъ бегаецъ. Говорять вмѣсто отказа просящему подарить что-либо цѣнное. Подаруй была фамилія одного мѣщанскаго дома. Одинъ изъ этой фамиліи горькій пьяница въ оборванномъ до наготы платьѣ таскался по Луполовѣ. Луполовь есть вся заднѣпровская часть Могилева (Нас.: 97).

Дастаткова выразная матывацыя антрапоніма назіраецца ў парэміях, якія ўзніклі на базе сапраўдных гістарычных падзей. Такія антрапонімы можна больш ці менш дакладна звязаць з той ці іншай эпохай: Так, у прыказках *Батура – сабачча натура; Помніць караля Батораго (Батуру); Гэта яшчэ было, як ваяваў кроль Батура* (Прыказкі, кн. 1: 502) лёгка прачытваецца імя польскага караля *Стэфана Баторыя* (1533-1586), вядомага сваёй ваяўнічай палітыкай у адносінах да Маскоўскай дзяржавы. Імя рускага ваяводы *М. Б. Шэйна* зафіксавана ў зборніку прыказак І. Насовіча: *Шейну войну подняли; Шейну войну помниць отъ царя Батуры* (Нас.: 186). Да апошняга выразу аўтар дае тлумачэнне: *Пословица эта, какъ и предыдущая [Шейну войну подняли], напоминаетъ объ историческихъ событіяхъ во врѣмя полководца Шейна, послѣдняя же намекаетъ и о польскомъ королѣ Стефанѣ Баторіѣ.*

Сёння імя ўласнае, узятае з літаратурных твораў, легенд, паданняў, гістарычных помнікаў, ужываецца ўжо хутчэй як агульнае, хаця сувязь з рэальнымі падзеямі і асобамі яшчэ дастаткова празрыстая. Аднак у шэрагу выпадкаў з-за адсутнасці дакладных гістарычных фактаў і звестак часта бывае цяжка правільна вызначыць, каму належыць імя, ужытае ў прыказцы ці прымаўцы. Напрыклад, мала хто ведае, што ў прыказцы *Барысе, Барысе, сам бараніся* (Акс.: 199; Прыказкі, кн. 1: 108; Янк.: 61) імя **Барыс** указвае на канкрэтнага чалавека – **Барыса Гадунова**. Парэмія страціла сваю гістарычную асацыяцыю, і яе сувязь з гістарычным кантэкстам належыць этымалогіі, а не актуальнай свядомасці: *Борисе, Борисе, самъ боронися. Отвѣтъ на угрозы. Пословица напоминаетъ что-то историческое, и полагають можно, указываетъ на св. Бориса или на Бориса Годунова, при нашѣствіи Гришки Отрепьева* (Нас.: 115). На базе сапраўдных гістарычных падзей ўзнікла і прыказка *Мсціслаў не аднаго сціснуў*, варыянты якой адзначаюцца ва ўсіх разгледжаных зборніках. І. Насовіч адзначае: *Пословица безъ сомненія историческая, напоминающая о Мсціславѣ Храбромъ, обратившаяся въ настоящее общественное мнѣніе о характерѣ коренныхъ мстиславскихъ жителей, съ которыми трудно ужиться*

пришельцу безъ неудовольствій (Нас.: 80). М.Грынблат, спасылаючыся на Е.Ф. Карскага, таксама лічыць магчымым ўказанне на князя *Мсціслава Харобрага* (*Мсціслаў Уладзіміравіч, памёр у 1036 г.*), аднак дапускае, што за гэтым імем можа стаяць і асоба князя *Мсціслава Удалага* (*памёр у 1228 г.*) (Прыказкі, кн. 1: 553).

Аналіз паказаў, што ступень матываванасці ўласных імёнаў у прыказкавых тэкстах можа быць рознай. Матываванасць антрапонімаў у парэміях у першую чаргу залежыць ад зместу гэтых сціслых вобразных выказванняў, іх паходжання, прамой ці апасродкаванай сувязі з рэальнымі жыццёвымі калізіямі. Узровень праяўлення матывацыі антрапоніма таксама звязаны са ступенню даўнасці прыказкі або прымаўкі і адпаведна са зразумеласцю яе зыходнага сэнсу на сучасным этапе моўнага развіцця.

У цэлым жа антрапонім, хаця ў многіх выпадках і замяняльны, але не выпадковы кампанент парэмій, вельмі важны для выражэння агульнай ідэі і рэалізму выслоўя, асаблівасцяў сітуацыі, прадстаўленай у прыказцы ці прымаўцы, а таксама яе пазітыўнага, негатыўнага, сатырычнага або іранічнага зместу.

Крыніцы

Аксамітаў А. Прыказкі і прымаўкі. – Мінск, 2000

Носович И. Сборник белорусских пословиц. – Санкт-Петербург, 1874.

Прыказкі і прымаўкі. Кн. 1-2 / Склад. М. Я. Грынблат. – Мінск, 1976.

Снегирёв И. Русские народные пословицы и притчи, изданные И.Снегирёвым. – Москва, 1848.

Янкоўскі Ф. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы. – Мінск, 1992.

Янкоўскі Ф.М. Уласныя імёны, іх варыянты і некаторыя формы ад імёнаў // Матэрыялы да слоўніка народна-дыялектнай мовы. – Мінск, 1960. – с. 187-198.

Літаратура

1. *Кондратьева Т.* Переход собственных имен в нарицательные в фразеологизмах, пословицах и поговорках русского народа XIX – XX вв. // Памяти В.А. Богородицкого. – Казань, 1961.
2. *Кондратьева Т.* Собственные имена в русском эпосе. – Казань, 1967.
3. *Параскевич Г.В.* Структурные особенности и стилистические функции имён существительных в белорусских пословицах. – Мінск, 1976.